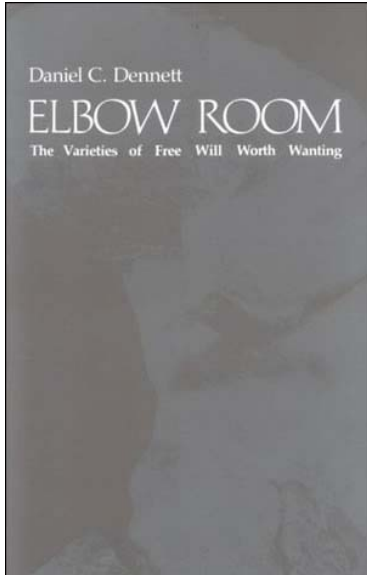

Elbow Room

The varieties of free will worth wanting

Een bespreking door Stephan Wetzels

Het probleem of de mens vrij is in zijn handelen of is gedetermineerd is al eeuwenlang onderwerp van discussie, en ieder zichzelf respecterende denker heeft er wel iets over geschreven¹. Aristoteles overdacht het als een van de eersten gemoedelijk in de tuin, Boëthius in de gevangenis wachtend op zijn dood, Anselmus overdacht het in een sober klooster en Hume wellicht tijdens één van zijn vele reizen. Pas toen Kant een oplossing formuleerde leek er een einde te zijn gekomen aan de discussie. Want *kan* er wel sprake zijn van een discussie? Kant opperde dat de vraag of mensen vrij zijn of dat dit eerder een illusie is, een onmogelijke vraag is: vrijheid is namelijk geen gegeven iets, het is geen feit dat al dan niet valt aan te tonen. Vrijheid is slechts een *idee*, maar wel een uitermate belangrijk idee. In *Die Grundlegung zur Metaphysik der Sitten* (1785, 1870) betoogt Kant dat geloof in vrijheid een morele plicht is: wie zijn (handelings)vrijheid ontkent, ontkent daarmee tevens zijn menselijkheid².

Hoewel de opvatting vrijheid als eigenschap van de wil van alle redelijke wezens te veronderstellen een dogmatische doodsteek lijkt voor verder debat, hebben weinigen zich er door laten weerhouden. De kunst is echter dat het nu vooral gaat om te demonstreren dat echte handelingsvrijheid wél een aantoonbaar gegeven is, of aan de andere kant, juist aantoonbaar niet het geval. In de hedendaagse filosofie liggen daartoe legio mogelijkheden (en nieuwe moeilijkheden), ondermeer door de voortschrijdende inzichten in de kwantummechanica, maar bovenal in de psychologie en neurobiologie. Zo probeert bijvoorbeeld Daniel Wegner met talloze meer en minder geslaagde voorbeelden en psychologische experimenten in *The Illusion of Conscious Will* (2003) aan te tonen dat de vrije wil een illusie is en het determinisme niet in ons zit, maar dat ons gedrag ons overkomt door determinanten van buitenaf. Iemand die niet zo ver gaat is filosoof Daniel Dennett. In *Elbow Room. The varieties of free will worth wanting*, gaat hij op zoek naar de 'elleboogruimte' die we hebben als het gaat om onze vrijheid van handelen. Dit werk zal hier verder worden besproken.

De kern van het boek, verschenen in 1984, na aanleiding van een serie lezingen van Dennett in Oxford in 1983, handelt voornamelijk over de vraag wat het betekent voor mensen om een vrije wil te hebben. De titel van het boek, *Elbow Room*, verwijst zoals gezegd naar de antieke vraag of de mens een gedetermineerde machine is, zonder echte vrijheid te bezitten en zonder echt vrij te kunnen handelen, of dat de mens daarentegen 'elleboogruimte' heeft en dus enige ruimte heeft voor vrij

---

¹ Een interessant en recent overzicht waarin 16 grote westerse denkers, van Homerus tot Wittgenstein, aan het woord komen over de vrije wil komt van de hand van Ilham Dilman (1999): *Free will. An Historical and Philosophical Introduction*.

² 'Freiheit muss als Eigenschaft des Willens aller vernünftigen Wesen vorausgesetzt werden. Es ist nicht genug, dass wir unserem Willen, es sei aus welchem Grunde, Freiheit zuschreiben, wenn wir nicht ebendieselbe auch allen vernünftigen Wesen beizulegen hinreichenden Grund haben.' (P.76). Voor Kant is het duidelijk dat het idee vrijheid een eigenschap is van redelijke, rationele wezens. Alleen onder het idee van vrijheid kan de wil van een rationeel wezen een eigen wil zijn, van waaruit een moreel handelend wezen kan worden begrepen.

handelen en keuze in zijn gedrag. Dat Dennett, als compatibilist, niet van plan is te gaan pleiten voor absolute vrijheid, is van het begin af aan dus al duidelijk, evenals zijn voorliefde voor een darwinistisch perspectief waarmee vileine demonen en een alwetende God min of meer worden uitgesloten van serieuze discussie. Dit is ook noodzakelijk om de Kantiaanse opvatting te kunnen omzeilen; alleen op grond van een natuurwetenschappelijke en moderne filosofische argumentatie³ valt daarvan te ontsnappen (zie o.a. p.49, p. 101-103 en p.171).

Door het hele boek heen probeert Dennett een idee te geven wat vrije wil precies is. Hiertoe krijgt het graafwespje *Sphex ichneumoneus*, een bedenkelijke hoofdrol. Dit diertje heeft een minimaal genetisch voorgeprogrammeerd brein, waardoor hij een bepaalde handeling eindeloos kan blijven uitvoeren, zelfs als het niets oplevert. Als hij bijvoorbeeld een prooi te pakken heeft, brengt hij deze naar zijn nest. Maar voordat de prooi mee naar binnen gaat, controleert hij eerst zijn nest, en laat het diertje voor het nest achter. Als Dennett nu de achtergelaten prooi iets verplaatst, en *Sphex* weer na buiten komt, dan zal hij snel de prooi opsporen, maar hem wederom vlak voor het nest achterlaten om dezelfde inspectie van het nest uit te voeren. Dit kan eindeloos herhaald worden; *Sphex* heeft geen enkel idee wat er allemaal gaande is (p. 10-11).

Het verplaatsen van de prooi zorgt er als het ware voor dat zijn genetische programma terugvalt op een eerdere noodzakelijke handeling, zonder dat hij die kan overzien. Vrije wil is nu zo iets als de mogelijkheid bezitten tot het vermijden van bijvoorbeeld zinloze herhalingen: mensen zijn geen wezens, die in staat zijn om eenzelfde zinloze handeling, achter elkaar te herhalen, zonder dit in de gaten te hebben. Het verschil tussen ons mensen en *Sphex*, namelijk het feit dat wij *bewust* zijn van ons handelen en hierover kunnen reflecteren en kunnen besluiten om een volgende keer iets anders te kiezen, is over het algemeen een gangbare omschrijving van wat we zouden kunnen verstaan onder het hebben van een vrije wil. Iedereen die hiermee instemt en er tevreden mee is kan het boek dan ook opzij leggen. Maar Dennett belooft echter meer voor de doorzetters.

Voor Dennett is het een belangrijk doel ons ervan te overtuigen dat het compatibilisme het sterkste antwoord is op de vragen omtrent de vrije wil. Deze wijsgerige stroming ziet determinisme en vrije wil niet als onverenigbaar, in tegenstelling tot het harde determinisme en het incompatibilisme. Van argumenten waarmee het laatste zich bedient, zoals bijvoorbeeld het *consequence argument*⁴, probeert hij dan ook aan te tonen dat ze onhoudbaar zijn, voornamelijk door telkens te wijzen op de noodzaak van het juist voorstellen en begrijpen van concepten in de discussie. Als het bijvoorbeeld gaat om de vraag, '*had ik het ook anders kunnen doen?*', die door velen als belangrijk wordt beschouwd in het debat, dan zijn incompatibilisten van mening dat daartoe geen mogelijkheid bestaat. Aansluitend hierop redeneert men dan verder dat als het determinisme handelen bepaalt, hiertoe dus nooit verantwoordelijkheid bij de '*moral*' agent kan bestaan. Dennett probeert echter met talrijke voorbeelden te laten zien dat de vraag feitelijk verkeerd wordt begrepen en dat er verkeerde

---

³ Bovendien zijn boze demonen ook op grond van moderne natuurkundige uitgangspunten zoals kwantumonzekerheid uit te sluiten. De bruikbaarheid in praktische zin van argumenten gebaseerd op kwantumonzekerheid is echter gering (zie o.a. p.66-67). Dat evolutie ons brein tot een deterministische machine heeft gemaakt, is wel een uitgangspunt dat Dennett omarmt, maar is niet van invloed op het idee dat we hebben vrij te kunnen handelen. Dat laatste kan eveneens gezien worden als een evolutionair voordelig idee, zelfs los van de waarheidswaarde ervan. Wat dat betreft lijkt Dennett ons slechts gerust te kunnen stellen: we worden bedrogen door ons brein, maar wanhoop niet, het is beste voor ons voortbestaan.

⁴ Zie Van Inwagen (1986): '*If determinism is true, then our acts are the consequences of the laws of nature and events in the remote past. But it is not up to us what went on before we were born, and neither is it up to us what the laws of nature are. Therefore, the consequences of those things (including our present acts) are not up to us.*' (p.16). In zijn boek licht hij het argument verder uitvoerig toe.

vooronderstellingen aan ten grondslag liggen. In veel gevallen is er namelijk geen enkele sprake van dat we het anders zouden *willen* doen. Zo zou hij voor duizend dollar nooit zijn vrouw willen martelen. Hoe, zegt Dennett, kan het weigeren hiervan nu worden opgevat als een onverantwoordelijkheid, laat staan als een gebrek aan vrijheid? Het probleem van tegenstanders is vervolgens dat ze zich nu moeten bedienen van constructies en argumenten die weliswaar zijn voor te stellen, maar in wezen absurd blijven: zou Dennett zijn vrouw wel martelen als het bestaan van de wereld er van af zou hangen (p.134)? De vraagstelling '*had ik het ook anders kunnen doen?*', of althans de achterliggende 'intuition pump' die tegenstanders misbruiken zoals Dennett het noemt (zie p.12), is hierin dus onredelijk omdat de vraag alleen opgaat of je anders had kunnen handelen in *exact dezelfde omstandigheden*, en dat is nu precies die omstandigheid waarin we hebben geconstateerd, als rationeel wezen met de '*capacity for higher order self-control and self-reflection*' (p.168) niet anders te willen.⁵

Uiteindelijk blijf ik hoe dan ook verantwoordelijk zegt Dennett, ook al zou ik nooit anders willen dan mijn vrouw niet te martelen. Het enige wat ik als morele en verantwoordelijke persoon werkelijk wens is de *flexibiliteit* te bezitten de (onnoemelijke kleine) mogelijkheid te herkennen wanneer de wereld daadwerkelijk gered kan worden door het aannemen van duizend dollar en wat daar ook allemaal mee samenhangt. Bovendien, en dat is nog een interessant argument, is het nagenoeg uitgesloten dat een persoon zich in tweemaal exact dezelfde psychologische en cognitieve staat zal bevinden, dus hoe *zinvol* is de hele vraag eigenlijk? Alle parameters bij elkaar beschouwd komt een persoon op een bepaald moment tot een bepaalde handeling; het is niet voor te stellen dat in exact dezelfde situatie hij iets anders zou hebben gedaan (bijvoorbeeld zijn vrouw niet te vermoorden). Zelfs de overweging het anders te doen op het moment dat de handeling gaat plaatsvinden, betekent al een wezenlijk *onvergelijkbare* situatie met die waarbij die overweging niet plaatsvindt. In metafysisch opzicht lijkt het alsof we graag de mogelijkheid zouden willen hebben de tijd stil te kunnen zetten op bepaalde momenten, om zo ons voorgenomen handelen in zijn geheel te overwegen en te kiezen, maar dat is feitelijk een mogelijkheid die we altijd al bezitten! Terugkijken en spijt hebben, betekent dat we het anders hadden *willen* doen, maar onder die gegeven omstandigheden waarin we hebben gehandeld, zouden we de trekker telkens weer overhalen (p.137).

Dat er overigens een straf volgt op een dergelijke wandaad is volgens Dennett niet meer dan redelijk. Ook is er niets onrechtvaardigs aan, zoals mensen wel eens voorstellen die denken dat een persoon die niet anders kon handelen dan hij handelde geen straf kan verdienen⁶. Ons hele systeem van straffen is gebaseerd op het een utilitaristisch concept van handelen waarmee de meerderheid van de samenleving instemt. Dat een samenleving regels opstelt en bijvoorbeeld besluit misdaad te vervolgen en te bestraffen omwille van haar eigen bestaanszekerheid is een goed recht en kan haar door geen redelijk wezen worden ontzegd. Mensen verantwoordelijk te houden voor hun daden is daarom (ook vanuit historisch perspectief; want in pragmatisch opzicht werkt het prima) gerechtvaardigd, en is ook verantwoord in een samenleving die investeert in mensen door middel van onderwijs: '*(...) deterrence has a chance to succeed only with people who know the law and understand the conditions and sanctions*' (zie p. 160).

---

⁵ Dit laat toch enigszins denken, wellicht onbedoeld, aan Kants deontologisch concept dat we het hoogste goed moeten trachten te realiseren, waarbij de zedelijkheid door middel van de categorische imperatief door een redelijk wezen kan (en moet) worden nagestreefd, ten einde daarbij de gelukzaligheid als object van hoop te maken.

⁶ Merk overigens op dat wanneer een misdadiger in de rechtbank zich plots ontpopt als wijsgeer en zich beroept op determinisme (in de zin van dat al zijn handelingen, inclusief de kwade waarvoor hij terecht staat, al voor zijn geboorte waren bepaald) hij weinig geluk heeft als de rechter overtuigt is van zijn argument: hij kan niet anders dan hem zwaar straffen.

Dit soort redeneringen en het aanpakken van gedachte-experimenten en wijsgerige constructies die pleiten voor incompatibilisme en determinisme zijn de rode draad van het boek. Telkens probeert Dennett ons door middel van een kritische analyse duidelijk te maken dat we niet in vallen moeten trappen die onze vrije wil in de kiem smoren en dat we concepten als controle, verantwoordelijkheid en vrijheid in het juiste perspectief moeten zien. Natuurlijk kunnen boze demonen ons als marionetten laten dansen, maar zo preekt hij welhaast in zijn laatste hoofdstuk: kunnen we op dit moment zelfs maar een wezen in de wereld bedenken wat meer (idee van) vrijheid heeft dan wij (p.172)? En wat zou dat dan concreet betekenen? De echte (en niet metafysische!) bedreigingen voor onze vrijheid komen van onszelf. Politieke spelletjes, dwang, hongersnood, armoede en misleiding beperken daadwerkelijk onze elleboogruimte en onze verregerende verplichtingen die we weloverwogen aangaan in ons leven zorgen ervoor dat we radicale keuzen die onze elleboogruimte kunnen vergroten achterwege laten (p.169).

Al met al stelt Dennett de mensen die niet na één hoofdstuk zijn boek hebben weggelegd niet teleur. *Elbow Room* staat vol met anekdotes, ideeën, verwijzingen en filosofische zijwegen die voor de lezer voldoende nieuwe inzichten en gedachten opleveren. Of we echter aan het eind van de rit evenzeer overtuigd zijn van Dennetts compatibilisme als Dennett zelf⁷, is natuurlijk maar de vraag; het vergt in ieder geval een hoop *deliberation*. In 2003 heeft Dennett een vervolg geschreven met *'Freedom Evolves'* waarin hij enkele compatibilistische argumenten verder toelicht en uitwerkt. Dat de discussie, ook voor Dennett, dus nog lang niet ten einde is, mag als een geruststelling worden ervaren. Want zoals iemand ooit eens opmerkte, zolang filosofen zich met vrijheid bezig houden, kunnen ze geen slechte dingen uitspoken. Zo is het maar net.

Lezen:

Dennett, D.C. (1984). *Elbow Room. The Varieties of Free Will Worth Wanting*. Cambridge: MIT Press.

Verder lezen:

Dennett, D.C. (2003). *Freedom Evolves*. New York: Penguin Books.

Dillman, I. (1999). *Free will. An Historical and Philosophical Introduction*. Londen: Routledge.

Inwagen, P. Van. (1986). *An Essay on Free Will*. Oxford: Clarendon Press.

Kant, I. (1870). *Die Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*. Herausgegeben und erläutert von J. H. von Kirchmann, Berlin.

Wegner, D.M. (2003). *The Illusion of Conscious Will*. Cambridge: MIT Press.

---

⁷ 'What we want when we want free will is the power to decide our courses of action, and to decide them wisely, in the light of our expectations and desires. We want to be in control of ourselves, and not under the control of others. We want to be agents, capable of initiating, and taking responsibility for, projects and deeds. All this is ours, I have tried to show, as a natural product of our biological endowment, extend and enhanced by our initiation into society.' (Dennett, 1984, p.169).